

УДК 94(477.82+438) "1939–1945"

Роман Кутовий
(Луцьк)

CASUS ОБІРКИ: ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ ПОЧАТКУ ЗБРОЙНОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ

Міжнаціональне протистояння українців і поляків у ході Другої світової війни (1939-1945 рр.) на території сучасних Західної України і Південно-Східної Польщі донині залишається відкритою сторінкою історії. Це засвідчив приурочений до 60-х роковин особливо драматичного моменту конфлікту символічний, на найвищому міждержавному рівні акт жалоби, порозуміння і єднання у с. Павлівка Волинської області 11 липня 2003 р., що став етапним підсумком морального осмислення і наукового вивчення проблеми. Для дослідників надалі залишається спонукальним твердження зі спільної заяви президентів обох держав, які "[...] вважають за необхідне продовжити спільний пошук історичної істини про трагедію на Волині [...]"¹. Останні розробки відкрили нові обрії проблематики². Після відзначення скорбної дати спала політико-ідеологічна напрута довкола теми, що має сприятливо відобразитись на об'єктивності досліджень³.

Суть історичного методу пізнання зводиться до розгляду феномена у плині часу. Сукупність дат подій і періодів явищ утворює кістяк проблеми, тобто є ключовим, відправним (гіпотеза) і кінцевим, формотворчим пунктом дослідження. В історичній літературі конфлікту на Волині вдається розрізнити три підходи до **хронології та періодизації**:

1. Кількісний, згідно з яким за критерій періодизації прийнято динаміку польських втрат. Подібні концепції ґрунтуються на тезі про безпосередню ідеологічну причину деполонізаційних намірів Організації українських націоналістів С. Бандери, отже незмінність планів (очищення території, або знищення населення) протягом усієї акції. Такий погляд успадкували ще від перших, сучасних конфліктів, аналітичних опрацювань польського підпілля⁴ історики Р. Тожецький (ранні праці: 1972 р.), А. Щесняк і В. Шота (1973 р.)⁵, нині дотримуються у класичному вигляді В. і Е. Семашки (2000 р.)⁶, з урахуванням різних обставин В. Філяр (1997, 2000 р.)⁷. Цей підхід видається загалом доволі механічним і непродуктивним, бо втрати є похідною величиною й не відображають змінного співвідношення множини чинників.

---

2. Прояву *зовнішніх обставин*, які поетапно змінювали позицію бандерівського керівництва у ході протистояння. Зокрема, стосовно переходу ОУН (Б) до збройної боротьби на Волині, початку організованих антипольських дій причинами названо загострення гітлерівського окупаційного гніту, просування у край радянських партизанів, дошкульне співробітництво поляків з обома ворогами українських самостійників та активізацію конкурентів – бульбівців і ОУН А. Мельника. Рушійну роль обставинам відводять у своїх роботах, наприклад, В. Сегійчук (2003 р.)⁸ і виважений Я. Ісаєвич (2003 р.), який вбачає головну причину послідовного загострення міжнаціональних стосунків у територіальному догматизмі поляків і в зумовленій антигуманістичною атмосферою окупації взаємній “стихії ірраціональної ескалації насильств”⁹. Я. Дашкевич вважає за можливе говорити навіть про фактичне утворення потрійної німецько-російсько-польської коаліції, спрямованої на спільне знищення (“екстермінацію”) українців¹⁰.

Одним з аспектів підходу є розгляд волинських подій у контексті всього конфлікту, що охопив також Галичину і Холмщину (Люблінщину): шляхом включення (Я. Ісаєвич), або ствердження причинно-наслідкової резонансної залежності Волині від Холмщини (Я. Дашкевич і багато українських дослідників¹¹), потім депортаційної акції “Вісла” (1947 р.) від попередньої бандерівської деполонізації Західноукраїнських земель (польські автори¹²).

При тому всьому, відходить дещо в тінь логіка і перипетії розвитку політики у польському питанні самої ОУН (Б), її, доречно сказати, позиція приймається незмінною, для дослідників очевидною, такою, що прямо представлена і чітко проглядається у листівках, пресових публікаціях, документах націоналістів.

3. Бандерівської самоініціативи: політичної ОУН і військової УПА, тобто переважно самостійних, часом вольових всупереч обставинам етапних рішень і кроків. Подібне бачення, з елементами кількісного підходу, наголошення на особливій ролі української селянської стихії, домінує у Т. Ольшанського (псевдонім “Я. Лукашув”) (1989 р.), свого часу (1993 р.) стало новим словом, з урахуванням непоступливої польської позиції в протистоянні, у Р. Тожецького, послідовно розвивалось у Г. Мотики (1999, 2003 р.)¹³, за мозаїкою фактів і інтерпретацій документів проглядається в І. Ільюшина (2003 р.)¹⁴. На користь такого трактування свідчать характерні для усієї бандерівської політики різкі, інколи кардинальні зміни курсу, в душі інтегрального націоналізму. Оскільки ОУН (Б) дійсно була у конфлікті

на Волині сильнішою і активнішою стороною, ніж польська, картина подій постає, здається, у властивому світлі, набуває цілісності, природніше піддається аналітиці й концептуальному поясненню. Дана платформа і підхід (2) виходять з протилежних засад.

Доводиться констатувати тяжіння над темою позанаукових ідеологічних і політичних запитів, усвідомлення і фіксування яких допомагає позбуватися їхнього шкідливого для істини впливу.

Принциповим моментом хронології є визначення точки відліку, накреслення системи координат. Далі у статті розглянуто дискусійну і характеристичну для теми проблему *початку збройної фази* міжнаціонального протистояння *на Волині* на основі системного аналізу політичної і військової позиції керівництва ОУН (Б), використано продуктивні елементи кількісного (1) й обставинного (2) підходів, виходячи з первинності власної ініціативи бандерівського проводу (3). Для успішного розгляду поставленого завдання передусім необхідно з'ясувати методологічне питання: відколи міжнаціональне протистояння слід вважати збройним конфліктом? Узагальнення знань етноконфліктології і відомостей про даний феномен підводить до визначення: відтоді, коли об'єктом послідовних збройних нападів ставиться інша етнічна спільнота як цілісність. Тоді вже окремі представники спільноти-цілі розглядаються крізь призму національності.

Довкола Обірок. 13 листопада 1942 р. у цьому поселенні (польська назва: Обурки), тодішнього Луцького повіту, гміна Колки¹⁵, німці й українська допоміжна поліція знищили близько 50 польських селян. В інтерпретації окремо взятого факту показово сфокусувалися різні дослідницькі концепції, їх суть і вади.

Про це в розумінні автора “перше масове вбивство польського населення”, здійснене, як випливає з попередніх слів, “українськими націоналістами” під керівництвом гітлерівців, очевидно за допомогу жителів радянським партизанам, написав у спогадах далекого 1964 р. військовий комендант польської самооборони с. Пшебраже Г. Цибульський. Він подав, що загинули практично всі, чи не єдину жінку врятували українці¹⁶.

Значний вплив на вкорінення такого образу події у пострадянській історіографії справила стаття Т. Ольшанського. Слідом за ним польський історик В. Філяр, визнаний спеціаліст по волинській проблематиці часів війни, починає відлік систематичної протипольської акції ОУН Бандери від Обірок. Отже, збройного конфлікту на Волині – з кінця 1942 р.¹⁷ Останню дату прийняли українські і польські історики як констатацію часу появи

у краї перших убивств польського населення бандерівцями, без оцінки етапної мети нападників¹⁸. Згодом В. Філяр включив Обірки у хронологічний реєстр міжнародного протистояння на Волині у якості “першого масового винищення поляків” українськими націоналістами¹⁹. Подія була зафіксована й у зведеній спільній хронологічній таблиці²⁰. Обговорення на VI міжнародному науковому семінарі (Варшава, 1999 р.) виявило відмінні підходи до проблеми, вона стала малим пробним пунктом різних концепцій. У ході дискусії В. Резмер звертав увагу доповідаючого Ю. Киричука, що послідовність дат і фактів нападів, зокрема колективного убивства поляків в Обірках, робить риторичним питання “хто почав?” першим збройну боротьбу. Убивцями, прозоро натякав польський дослідник, могли бути не інакше українські націоналісти. Натомість В. Ханас не бачив особливих підстав виокремлювати подію з-поміж подібних у хронології. Коли знову ж В. Резмер з’ясував, що відповідальність за злочин лягає на німців, то почав трактувати факт у контексті дій окупантів²¹.

Деталі трагедії представив С. Макарчук на основі архівного документа²². З нього і спогадів сучасників постає така повна, з прологом, розбіжна в окремих деталях картина події²³. 11 листопада 1942 р. українська допоміжна поліція з Колок і Цумані під керівництвом німця оточила колонію Обірки, зібрала 13 чоловіків, побила, потім зі зв’язаними руками погнала до с. Лопатень, а звідти вузькоколійною залізницею доставила в Цумань під арешт. 13 листопада (ще з ночі) вдруге прибула українська поліція (під проводом “гестапо”, загальною чисельністю бл. 150 осіб; з “групою німецької поліції”). Усіх жителів брутально зігнали до садиби Ф. Трусевича, по одному заводили до стодоли, кат застрілював лежачу жертву в потилицю. (За іншими даними, очевидно хибними, поляки за наказом викопали рів, потім були над ним розстріляні з кулеметів). Після страти виконавці забрали майно, одягу, худобу, птицю, продовольство і від’їхали на возах. Пізніше надійшло ще 5 жінок, які провідували арештованих у Цумані. Їх схопили залишені вартові, ніч протримали у сусідньому с. Рудники, наступного дня повернули в Обірки і там убили. 14 листопада в Цумані поліція розстріляла попередньо ув’язнених чоловіків з колонії.

В результаті акції загинуло 49 (48) поляків, мешканців Обірок, а також 1 поляк з маєтку Чорниж (син власника), 1 німцівецька українка і 1 єврейка. Усі жертви відомі поіменно. Серед обірчан були літні люди, жінки, 20 (16) дітей віком до 15 р. Загиблих поховали у спільній могилі люди, приведені з Рудників і Ставигорожа (?). Врешті поселення було остаточно розграбовано, будівлі спалено. Ще 2 “хлопців” з колонії (не включених до списків) українські поліцаї зловили в Обірках і вбили 16 березня 1943 р. в Лопатені.

Причина ліквідації достеменно не відома. Серед населення околиць кружляла потім правдоподібна *чутка*, що німці знищили Обірки за допомогу її жителів радянським партизанам продовольством і ліками, переховування євреїв. Про це нібито донесли окупаційній владі в Цумані українці з с. Журавичі.

Нині сума уведених в науковий обіг подробиць показує, що знищення Обірок було справою німецької поліційної комендатури. Гітлерівці очолювали каральну акцію. Перебіг подій характерний для німецьких репресій: арешт, методичний неквапний розстріл колоністів і в даному випадку наступна негайна ліквідація ув'язнених, пости, особливо примус сусіднього населення поховати жертви. Пізніші напади бандерівських відділів на більші польські поселення відрізняються від Обірок рядом типових моментів, як то: захоплення села атакою, участь в розправі українського населення, одночасні дії проти всіх навколишніх досяжних осередків й ін.²⁴ Встановлення частки вини українців, націоналістів за вбивство обірчан, пошук міжнаціональних мотивів мають мало підстав, фактично сумнівні, ведуть поза сферу доказового знання, в область припущень. Наука ще не вміє оперувати таким матеріалом напевно.

В. Філяр продовжує трактувати Обірки незмінно²⁵. Подібний погляд подекуди відтворюється в найновіших дослідженнях²⁶. При цьому теза про Обірки як точку відліку ескалації збройного конфлікту на Волині передбачає ствердження відповідної знаковості факту і його органічне вплітання у тканину суміжних подій міжнаціонального зіткнення. У нападах бандерівських боївків на поляків до березня 1943 р. не з'ясовано однозначно роль керівництва ОУН. Тому прийняті погляди на характер протистояння в цей період²⁷ по суті є основаними на очевидності припущеннями, строго кажучи недоведеними гіпотезами. Вони потребують перевірки тим більше, бо окремо взятий випадок в Обірках, як виявляється, не можна зараховувати до конфлікту.

Проаналізуємо, отже, проблему початку українсько-польського конфлікту у ширшому контексті позиції керівництва ОУН (Б) щодо тактики національно-визвольної боротьби на зламі 1942/1943 рр.

Дві концепції визволення. ОУН виникла у 1929 р. для того, щоб здобути українську державу шляхом *національної революції*. Метод завоювання самостійності не зводився до гасла, навпаки – представляв собою розроблену практичну програму дій. У передгрозовий час, між II і III Конференціями ОУН (Б), важливі з ретроспективного погляду на конфлікт пункти ескізу програми мали такий актуальний вигляд. Революція плану-

валась як всенародне збройне повстання під єдиним проводом ОУН, спрямоване на повалення окупаційного режиму і знищення старого ладу, встановлення сильної, безпощадної до ворогів української влади. Виступ мав бути загальним, рішучим, блискавичним, не попередженим жодним передчасним стихійним ексцесом, з негайним створенням “регулярної армії” повсталих (воювати “не партизанщиною лише”). Запальна і влучна пропаганда мусила “[...] вводити в шал, фанатизм”, захопити і підняти широкі маси на запеклу боротьбу. Успіх мали забезпечити організованість, ідейність, дисципліна. Зокрема, документ застерігав повсталих від спокуси перетворитись у месників за власні й народні кривди. Бо: “Ми є будівники держави. В час революції не час мести. [...] Не махнівщина, не холодноріщина, а будівництво. *Не лякати меншин Україною*”²⁸.

Воєнний час поставив на порядок дня інше нагальне питання – потребу збройної самооборони. Її необхідність доводив, наприклад, знаний бандерівський військовик В. Сидор (псевдо “Шелест”) ще на початку 1941 р.²⁹ За деякими даними, уже навесні – влітку 1942 р. керівництво крайового проводу ОУН (Б) на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) на чолі з Д. Клячківським (“Охрім”, “Клим Савур”) виступало за розгортання на Волині й Поліссі збройного опору грабїжницькій і каральній політиці німецької адміністрації³⁰. Однак, центральний Провід вів тоді організацію строго вичікувальним курсом, згідно зі стратегією боротьби на взаємне виснаження ворогів і підпільну розбудову власних сил, тому гамував ініціативи крайовиків про перехід до одвертої відсічі. Протягом усього 1942 р. бандерівці різко негативно ставилась до партизанського руху, оскільки чужі радянська і польська партизанки своїми діями викликали репресії гітлерівців щодо місцевого українського населення, а українська герилья тільки вичерпувала б потенціал самостійників і, ослаблюючи німців, була б на користь Москві³¹. Крайовий провід на ПЗУЗ в цілому дотримувався політичної лінії організації. Він ще у жовтні того ж року в зверненні закликав народ до витримки, бо сприятливий момент для збройного чину мав настати під кінець війни, коли обидва імперіалізми “[...] пожеруть себе до решти”. 13 листопада (до речі, в день знищення Обірок) Д. Клячківський у листі до тодішнього провідника Сарненського надрайону І. Литвинчука (“Максим”, “Дубовий”) вимагав у жодному разі не піддаватися на провокації гестапо й не виступати проти німців, натомість всю енергію вжити на внутрішню консолідацію і нагромадження сил³².

Наприкінці 1942 р. ситуація на Волині загострилася внаслідок пожорстокішання окупаційного режиму, початку систематичного просуван-

ня в регіон відділів радянських партизан, наростання стихійного опору. Під тиском обставин бандерівське керівництво було змушене підійти впритул до питань військової практики. На початку грудня відбулася військова конференція ОУН (Б), перша з таким статусом. У ній взяли участь, зокрема, урядуючий (тобто виконуючий обов'язки) Провідник М. Лебедь (“Максим Рубан”), військовий референт центрального Проводу Д. Грицай (“Перебийніс”), член Проводу І. Климів (“Легенда”) та ін. В ході нарад з'ясувалося, що в організації існує дві концепції подальшої боротьби, представлені різними регіонами. Першу, традиційну, ідеологічно обґрунтовану, виклав військовий референт КП Західноукраїнських земель (ЗУЗ, – Галичина) Л. Павлишин (“Вовк”): незалежність може здобути лише сильна, з рисами регулярної, армія, тому спочатку слід закласти її базу, тобто вишколювати солдатів, нагромадити достатньо зброї і тому подібне. Другий шлях запропонував і активно обстоював військовий референт ПЗУЗ (Волинь) В. Івахів (“Сом”, “Сонар”). Він виходив з реалії, що в краї триває неспинний процес зростання стихійної української партизанки, яку потрібно очолити й організувати – створити *повстанську армію*. Конференція ухвалила по суті компромісне рішення. Було визнано необхідність створення збройних формувань для захисту населення Волині й Полісся, у перспективі переростання їх у військову структуру. Але вирішальний виступ надалі бачився як повстання-зрив і відкладався принаймні до часу, коли міць обох ворогів зрівноважиться. Новопостала комісія приступила до впорядкування відповідних формальних справ, розробки інструктивного матеріалу³³.

Підготовчий імпульс послідовно поширився донизу організації. На рівні районного проводу вказівки виглядали наступно. Провідник у тому ж грудні повідомляв підлеглі ланки, що наближається початок “всенародної революції”. Тому члени ОУН, майбутні керівники повстання, мусили вирізнятися політичним вишколом, а в народних масах слід було культивувати революційні настрої. У якості противника чітко фігурував “існуючий ворожий режим” – німецька окупаційна влада³⁴. Потому 1 січня 1943 р. було наказано провести ряд конкретних заходів. По-перше, підготувати мобілізаційні списки військовозобов'язаних 18–50-літнього віку, “[...] окремо українці і окремо *поляків і ини*.” Намір залучити до священної для націоналістів боротьби також представників інших національностей передбачав практичне трактування їх як громадян майбутньої держави, з відповідними обов'язками і правами, таким чином виключав польську меншину, як спільноту, з-поміж мішеней революції. По-друге, слід було провести докладний облік зброї. По-третє, скласти “чорні списки”

ворожого активу і донощиків за трьома категоріями з огляду на шкідливість і порядок знищення. Групу найбільш дошкульних ліквідувати негайно, наступну під час зриву, з рештою розібратися потім. Розподіл ворогів за національною ознакою не приписувався. Наостанок, ініціатива планування дій віддавалася низам, від станиці й куща мала рухатись догори (-> під-район -> район), на кожному наступному щаблі проходячи узгодження і затвердження. Останнім терміном виконання усіх підготовчих робіт документ визначив 25 січня³⁵. Взагалі, характер приготувань пророкував скору миттєву акцію (“день зриву”). У січні польське підпілля у деяких повітах Волині дійсно зафіксувало факти складання бандерівцями списків поляків з невідомою метою³⁶.

Тим часом кількість бойових одиниць ОУН (Б) на Волині, що переросли локальну самооборону і охоронні боївки, прискорено збільшувалась. Ще у жовтні 1942 р. було спеціально створено перші оперативні відділи: С. Качинського (“Остап”) і Г. Перегіняка (“Довбешка”, “Коробка”)³⁷. На початку 1943 р. сотня останнього переросла в курінь “Яреми” (Н. Семенюк), з’явилися загони “Острого” (Я. Ждан), “Дороша” (П. Кухарчук), “Шавули” (А. Рудик) й ін. У середині січня Провід ОУН (Б) відрядив В. Івахіва на ПЗУЗ із завданням в’ясувати ситуацію на місці. Протягом інспекції Костопільщиною і Сарненщиною “Сом” переконався в тому, що партизанка в краї справді назріла. Після повернення, заслухавши його звіт і особисті аргументи на підтримку військових починань Д. Клячківського, всебічно обміркувавши справу з участю В. Сидора³⁸ і Р. Шухевича (“Тур”, “Тарас Чупринка”; у березні став військовим референтом Проводу), центр дав згоду на розширення діючих частин і оформлення їх в цілісну структуру. Перед нею було окреслено завдання обороняти населення й контролювати територію, застерігалось провокувати німців і афішуватись. У лютому В. Івахів з дозволом прибув на Волинь і приступив до військово-організаційної роботи³⁹.

Приблизно 15 лютого у с. Піддубці Волинської області “Сом” провів нараду з військовими керівниками теренів. З урахуванням актуальних обставин і рішень, “[...] на випадок необхідного *відкритого виступу* [...]”, присутні отримали вказівки встановити по районах кількість придатних для мобілізації людей, відповідно пропорційно розподілити командний склад, зброю, боеприпаси і продовольство, “строго конспіративно” провести загальний військовий вишкіл усіх військовозобов’язаних⁴⁰. Як видно, підготовка продовжувалася в дусі січневих вказівок, надалі йшла революційним шляхом.

Уявлення про погляди вищого керівництва ОУН (Б) в галузі етнонаціональної політики дає цікавий документ: проект постанов засідання Проводу з даного кола питань⁴¹. Здавалось би найбільш нагальна польська проблема взагалі не була поставлена на порядок дня. Натомість, основним предметом обговорення мав стати факт “[...] існування на українських землях чисельних національних меншин, головно російської, що повстала як наслідок планової кольтонізаційної політики Москви на Україні і які московський імперіялізм намагався використати як власні агентурні сили у його боротьбі проти українського народу [...]”. Характеристика ситуації з росіянами в Україні виявилася подібною до польського вузла. Це дає історикові підстави з певними фіксованими застереженнями відповідно успішно екстраполювати розпорядчу частину постанов⁴². Отож, бандерівський Провід ставив перед організацією завдання протидіяти зусиллям російського імперіялізму опанувати національні меншини в Україні, перетворити їх у відому *п’яту колону*, “[...] п’ятнувати й поборювати всяке вислугування [...]” інонаціональних представників, одночасно прилучати їх до українських самостійницьких змагань, обіцяючи в майбутній державі рівноправне забезпечення національних і соціально-економічних інтересів. Позиція була досить конструктивна, з перспективою спільної боротьби й співпраці. Жорсткіших за названі каральних заходів не передбачалося.

17-21 лютого 1943 р. відбулася III Конференція ОУН (Б). В її оприлюднених постановах підтверджено незмінність мети і засад діяльності організації. Боротьба повинна була підготувати національну революцію, “[...] яка в момент кризи сучасної війни доведе до усунення окупантів з України”, тобто гітлерівської Німеччини і Радянського Союзу. Останній вимальювався переможцем, тому планувалося при відході німців підняти повстання, власноруч захопити владу, чим засвідчити силу національно-визвольного руху на чолі з ОУН і виставити перед світом (найважливіше Англією і США) наступний прихід Червоної армії в Україну як загарбницький⁴³. На відміну від матеріалів II Конференції (квітень 1942 р.), у постановах III-ї поляки жодного разу не були названі прямо. Але їх рахунок виявився обтяжений трьома закидами. Міжнародним заходам бандерівців перешкоджали зокрема підступи “історичних ворогів”. Крім основної революційної боротьби ОУН (Б) збиралась “нешадно поборювати” *намагання* сусідніх народів, поневолених імперіями чи німецьких сателітів, загарбати частини української території. Створення бандерівських партизанських відділів на Волині, обережно окреслених як “нові окремі осередки організованої сили народу”, не в останню чергу було зумовлено небез-

печними проявами “[...] другого зовнішнього імперіялізму інших народів [...]”. Документ в черговий раз закликбв уярмлені нації до порозуміння на платформі взаємовизнання самостійних держав на своїх етнічних землях⁴⁴. Додаткових примирливих жестів у польський бік не було зроблено. На цьому відтинку йшлося про оборону позицій. Публічний варіант не містив також свідчень про існування специфічних планів щодо поляків, навіть натяків.

Описуючи в 1945 р. народження УПА, сучасний процесові урядуючий Провідник організації М. Лебедь подав, що Провід прийняв рішення перейти до організованої скоординованої єдиноначальної збройної самооборони з метою послідовно стати на захист населення, узяти під контроль територію для сформування на ній вишкільної та оперативної бази – плацдарму для майбутньої армії. Перші явні удари по щупальцях німецької адміністрації в лютому 1943 р. усе ж випереджали готовність військової структури⁴⁵. Вочевидь, бандерівське керівництво намагалося опанувати й каналізувати стихійний опір, зуміти адекватно відповісти на вимоги ситуації і одночасно дотриматись революційної лінії боротьби.

На подальший розвиток подій на Волині значний вплив справив особистий фактор. Згідно з наказом головного Проводу ОУН(Б), 15 березня військові відділи націоналістів отримали назву “Українська повстанча армія” (УПА), її командувачем було призначено крайового провідника на ПЗУЗ Д. Клячківського⁴⁶. Цим було покладено початок зосередженню організаційно-підпільної та військової влади у краї в руках однієї людини. “Охрім” за характером був дуже енергійним, самостійним аж до впертості й авторитаризму, розсудливим. Показав себе хорошим, здібним керівником: чудовим організатором, діловим, вимогливим. Слабку теоретичну підготовку компенсував широким досвідом і практичним хистом. Вважаємо, що остання обставина наклала відбиток на вироблення специфічної, регіонально зумовленої, політики місцевого проводу. Д. Клячківський дивився на справу національно-визвольної боротьби, і її польський сегмент зокрема, з практичної точки зору, ідеологічні постулати визначали його дії меншою мірою, ніж в інших націоналістичних керівників. Його близьким соратником став провідник Сарненщини І. Литвинчук (“Дубовий”), “уроджений військовик”, якому у своєму надрайоні доручив “Охрім” реорганізувати боївки в УПА. Тоді ж, у березні, Р. Шухевич обійняв посаду військового референта Проводу і, використовуючи певне напруження й протиріччя у верхах організації, почав нарощувати вплив. Доти командував укомплектованими з українців відділами у складі вермахту⁴⁷. На початку місяця

Р. Шухевич особисто брав участь у двох конспіративних нарадах в Луцьку, присвячених розбудові УПА⁴⁸. Біля стерня ОУН (Б) згуртувались воєнні спеціалісти, прихильники силових рішень проблем. Опоненти критикували їх, однодумці – захоплювались. Воєнізація бандерівців не віщувала полякам добра.

Останнім епізодом у передконфліктному ланцюгу подій на Волині була втеча 4-5 тисяч українських поліцаїв з німецької служби. Протягом 15 березня – 10 квітня 1943 р. більшість з них організовано, зі зброєю перейшла в ліс і влилась до лав бандерівської УПА. Вони стали основою армії – у міжнаціональному протистоянні інструмента очищувальної деполонізаційної акції. Для нашої теми важливо зафіксувати, хто зініціював цей крок. В історіографії донедавна, без більшої уваги, приймалось твердження, що такий наказ видав центральний Провід⁴⁹. Натомість в інших джерелах, наприклад, у бандерівській газеті “Вісті” (25.04.1943), його автором подано Головну команду УПА⁵⁰. ГК від самого початку військової реорганізації формувалась на базі крайового штабу ПЗУЗ, Головним командиром УПА, сумісно з іншими посадами, став Д. Клячківський (під псевдо “Клим Савур”), шефом штабу – Л. Ступницький (полк. “Тончаренко”)⁵¹. У спогадах є пряме свідчення, що власне “Клим Савур” запропонував ідею перебрати українську поліцію і таким чином на перших порах забезпечити військово-вишколеними кадрами старшин і солдатів, зброєю та боєприпасами, а також хоча б тимчасово ослабити окупанта⁵². Однією з причин втечі була загроза роззброєння і арештів за неблагонадійність, що нависла над українськими поліцаями. Гітлерівські органи безпеки провели масові обшуки й окремі арешти також серед допоміжної поліції Львова, вилучили нелегальну зброю, викрили у її середовищі сильні бандерівські впливи⁵³. Незважаючи на ймовірність подальших репресій, поліція в Галичині не полишила служби⁵⁴. Тому, навіть враховуючи різні умови в обох регіонах, ця причина не виглядає визначальною.

Отже, взимку 1942/1943 рр. ОУН (Б) відкинула орієнтацію на Німеччину й активізувала підготовку до революційно-повстанського чину. В цьому руслі, але передовсім під тиском важких місцевих обставин, на Волині й Поліссі зародилася УПА. З погляду затвердженої у програмних документах бандерівців стратегії національно-визвольної боротьби, створення за всіма ознаками *партизанської* армії було передчасним, вимушеним, тактичним кроком. Головний Провід дав дозвіл на військову розбудову для задоволення крайових потреб – самооборони і закладання військової бази. Однак, УПА від самого початку виявила великий потенціал життє-

здатності, а підпільне і військове керівництво ПЗУЗ на чолі з Д. Клячківським – ініціативи й самостійності. Створена знизу, УПА не відразу отримала з центру ясні завдання діяльності. Як з'ясувалося, Провід доти не мав розробленої програми й у польському питанні. Крайові керівники, вирішуючи нагальні практичні проблеми на власний розсуд, актуалізували нову, *партизансько-повстанську*, концепцію визвольної боротьби.

Поляки у критичний момент. УПА поставала у збройній боротьбі. Як твердили бандерівці, вона відразу *була змушена* відкрити “третій фронт” – протипольський. Непотрібний ОУН, але неминучий. Поляки діяли на шкоду українському народові і його національно-визвольному рухові: загальною незмінною ворожістю; дошкульною роботою в окупаційній адміністрації; однодушними намірами загалу і діяльністю підпілля щодо відновлення довоєнних кордонів Польщі з українськими етнічними землями в складі; допомогою радянським партизанам. Зіставляючи з розвитком військових процесів у організації, проаналізуймо, як названі бандерівцями причини проявилися в дійсності у хронологічному вимірі.

Самі польські сучасники відмічали, що їхнє суспільство на “східних окраїнах”, особливо міське населення, ставилося до українських співгромадян II Речіпосполитої неприязно, з тінню погорди і страху. Ці негативні настрої особливо зросли і загострились у роки війни. До природного страху за своє життя додалося колективне побоювання, що українці унаслідок вдалих політичних комбінацій отримають від окупанта чи урядових кіл політичні привілеї за рахунок поляків. Усі верстви польської громади і чотири основні політичні середовища згуртувалися на платформі оборони від української загрози. Стосовно українців “[...] провідною думкою, з погляду всіх львівських чинників, повинна бути єдино і винятково польська рація стану, а не жодні інші погляди”⁵⁵. Почуття ворожості було взаємним, багатим на образи і підозри, стереотипним. Однак, ОУН (Б) ніколи не дозволяла йому панувати над політичною доцільністю. Не емоції стали спусковим гачком. Вони справді були каталізатором, але проявились більше не в спонуканні *до* чину, а радше вирвались на свободу вже *у ході* конфлікту.

Також не має достатнього, узагальнено-статистичного, обґрунтування питання розмірів шкідливої діяльності поляків на німецькій службі. На противагу скаргам і наріканням українців, польське підпілля з тривогою спостерігало на Волині цілковиту українізацію низової адміністрації аж по районну включно, захоплення українцями більшості бургомістерських посад, винятково українську міліцію чисельністю близько 3 тис. осіб. Польські позиції як ніколи ослабли, міські громади перебували “[...] в стані

досить сильної депресії”, внаслідок постійних міграцій і арештів втратили найактивніших особистостей. Оглядач, доволі несподівано для себе й історика, зафіксував віднедавна нове явище – загальне злагідніння міжнаціональних стосунків серед волинського населення⁵⁶. Можливо, у спокій просто хотілося вірити, або в оптимістичному дусі було витлумачено загальну апатію. І на цьому відтинку ніщо не віщувало грози. Навпаки, самостійникам логічно напрошувалася подальша, досі успішна, так звана органічна робота по капіталізації влади.

Надзвичайно делікатною у поставленому аспекті є проблема зародження й діяльності на Волині польського підпілля. Легко помітити синхронність процесів розгортання УПА і початку монтування широкої підпільної мережі округу Волинь Армії крайової⁵⁷. Важче встановити й довести ступінь взаємовпливу на критичному відрізку часу. Протягом усього 1942 р. – у лютому, березні, квітні, серпні, жовтні, листопаді – з різних теренів ПЗУЗ (пізніша військова округа “Волинь – Південь”, військовий надрайон “Степ” ВО “Турів”, терен “Гайдамаки”) місцеві структури ОУН (Б) доповідали про окремі рухи польського підпілля: видання, перевезення й поширення нелегальної друкованої літератури, таємні зібрання, появу незнайомих поляків, демонстративні акти польськості і т. п. Однак, крім загальних підозр довго не вдавалося здобути фактів і ствердити конкретні речі⁵⁸. Для прикладу, районний інспекторат Луцьк АК (криптонім “Лзна”, “Основа”) до середини січня 1943 р. був “найбільш занедбаний”, перебував у зародковому стані. Перша організаційна нарада керівництва відбулася 2 лютого. Щойно на ній комендант обводів (областей) отримали завдання спрямувати розвідку на вивчення українських організацій, їх відношення до поляків і через місяць доповісти про результати⁵⁹. Першоджерела обох сторін підводять до висновку про малі взаємні стимули на етапі становлення. Наступна протипольська акція УПА цілила не безпосередньо, а опосередковано у підпілля противника, яке було для неї невловимим фантомом. Інакше характер її заходів мусив бути зовсім іншим – точковими ударами.

Натомість зв’язки польських селян з радянськими партизанами були очевидними і доказовими. У листопаді 1942 р. 9-й батальйон з’єднання О. Сабурова прибув до польських сіл у лісах північніше Рокитного і поповнився кількома поляками. Сам командир з’єднання в радіограмі до Українського штабу партизанського руху за 4 грудня того ж року відзначив “велику допомогу” польського населення озброєнням, боєприпасами і продовольством⁶⁰. Уже в лютому 1943 р. у Цуманському районі з червоними партизанами скотактував селянин В. Гуменюк і до червня, перебуваючи

у підпіллі, складав і передавав у загін так звані чорні списки відомих йому українських націоналістів⁶¹. Завдання зупинити просування ворожої партизанки на Волинь і Полісся, а потім відкинути її на північ і схід стало життєво необхідним для самостійників, другим на черзі у Д. Клячківського⁶². Навіть насправді невелике, часто вимушене сприяння поляків радянським відділам, до того ж формально союзним, викликало у бандерівців нестримне роздратування. Переростання поодиноких ударів по польських шкідниках у методичну акцію було *однією з ліній ескалації конфлікту*.

З-під уваги дослідника теми ризикує вислизнути ще дві причини. Перша може видатись занадто умоглядною, друга навпаки – без перебільшення побутовою. Як було показано вище, з початку 1943 р. бандерівці буквально наситили атмосферу Волині передреволюційними настроями. Організація напружено готувалася до швидкого початку революційного зриву. Треба усвідомити, що певного дня кожен член і прихильник ОУН, кожен самостійник планував за наказом ухопитися за зброю і перемогти або вмерти. Обставини склалися несприятливо для української справи. Тому кожна, найменша, можливість полегшити боротьбу й наблизити успіх негайно реалізувалася. У такому ключі, на нашу думку, слід розглядати намір бандерівців *“очистити терен від ворожого польського населення, щоб могли вдержатися в боротьбі з основними ворогами й не мати постійної провокації”*⁶³. Це була ще *не революція*, як інколи хибно стверджується, а активна *підготовка* до неї. Раптовість та енергійність початку проти-польської акції, здається, додатково підтверджує таку гіпотезу.

Коли волинська поліція перейшла до УПА, відразу гостро постало питання господарського забезпечення великої кількості партизанів. Перші потреби задовольнялися з фондів ОУН. Але ці запаси швидко вичерпувались. Бандерівське керівництво серйозно зайнялося справою постачання. Трохи згодом, у квітні 1943 р., відбулася велика нарада господарського активу військової округи “Заграва”. На ній “Клим Савур” роз’яснював, що УПА повинна забезпечити себе за рахунок відбивання у німців контингентів і захоплення державних маєтків (лігеншафтів). Військові відділи систематично отримували відповідні завдання і проводили господарсько-бойові операції⁶⁴. Напади на більші польські поселення теж закінчувалися захопленням і вивозом усього майна, продовольства, розбиранням споруд на будівельні матеріали і т. д. Матеріальний (не меркантильний!) аспект не був основним, але важливим мотивом акцій.

Дослідники не мають у розпорядженні документів, тобто наказів головного Проводу чи розпоряджень КП на ПЗУЗ про початок централі-

зованих антипольських дій. Для з'ясування хронологічного боку справи, співставимо реконструйовану у визначеному аспекті картину розвитку УПА зі статистичними даними.

Таблиця 1

**Напади на польське населення Волині УПА (Б)
і німецької української поліції⁶⁵**

	1942	1943		
		Січень	Лютий	Березень
Вбиті поляки (встановл. прізвища)	301 (202)	93-94 (56)	305 (254)	>1759-1765 (818-822)
Число адм. одиниць, що зазнали нападу	101	16	44	181

Аналіз динаміки числових показників чітко показує, що у нападах націоналістів-бандерівців у складі УПА, окремих боївок чи допоміжної поліції порогом став місяць березень. Тоді ж повстанські частини організаційно й мілітарно вивершилися у певну силу, а крайовий провід Північно-західних українських земель з багатьох міркувань, в основному військово-тактичних, визнав за доцільне вдарити по поляках. *Від березня 1943 р. і слід рахувати початок міжнаціонального збройного конфлікту на Волині.* На наш погляд, точку відліку не варто прив'язувати до вибраної події, як у випадку з Обірками. Нею з повним правом може стати дата видання відповідного бандерівського документа, якщо він таки буде знайдений.

Annotation

The article deals with the disputable problem concerning the beginning of the armed Ukrainian-Polish conflict in Volyn. The research is done in the context of the position of the central and the regional OUN (B) authorities's tactics of the national liberation struggle at the junction of 1942-1943. It's established that the opening of the anti-Polish front was initiated by the regional OUN authorities approximately in march 1943, taking into account the situation and due to the logic of the partisan conception of liberation.

Анотація

Досліджено дискусійну проблему початку збройного етапу українсько-польського конфлікту на Волині у контексті позиції центрального і крайового керівництва ОУН (Б) щодо тактики національно-визвольної боротьби на зламі 1942-1943 рр. З'ясовано, що відкриття протипольського фронту

ініціював крайовий провід приблизно у березні 1943 р. з огляду на обставини та згідно з логікою партизансько-повстанської концепції визволення.

- ¹ Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. – С. 791.
- ² Див., наприклад, принципово новаторську розвідку з постановкою комплексу проблем: Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. [...] – С. 261-286.
- ³ Від редакції // Український визвольний рух. – Зош. 2. – С. 5-6.
- ⁴ Ільющин І. І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – С. 178-179.
- ⁵ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. – Зош. 2. – С. 150-152.
- ⁶ Siemaszko W. Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich [...] – S. 1033-1034.
- ⁷ Filar W. Wołyń w latach 1939-1944 // Przed akcją „Wisła” był Wołyń. – S. 35-43.
- ⁸ Сергійчук В. Поляки на Волині [...] – С. 43-103.
- ⁹ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. [...] – С. 31-39.
- ¹⁰ Дашкевич Я. Волинський вузол – С. 17-19.
- ¹¹ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр. [...] – С. 28. В історіографії ми не зустрічали спеціального системного, ґрунтованого не на логічних припущеннях, а на послідовному співставленні тверджень і фактів дослідження по цій вузькій, але пробірній проблемі, що переконливо доводило би позитивну залежність. Як опосередковано впливає з нашої розвідки, вплив подій у Закарпатті на рішення бандерівців завдати удару по поляках власне на Волині – був принаймні другорядний. Подібно вважає історик І. Ільющин. – С. 178, 249-250.
- ¹² Przed akcją „Wisła” był Wołyń.
- ¹³ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. – Зош. 2. – С. 154-156, 159-160, 165-168.
- ¹⁴ Ільющин І. І. Волинська трагедія 1943-1944 рр.
- ¹⁵ Село нині не існує. Розташовувалось у межах сучасного Маневицького району, на межі з Ківерцівським, Волинської області, північніше дороги на відтинку Журавичі – Берестяне.
- ¹⁶ Sybulski H. Czerwońce poses. – S. 70-74. Книжка багаторазово перевидавалася. Пшебраже було одним з найбільших осередків польської самооборони, вистояло всю війну. Перейменовано в с. Гайове, Ківерцівського району Волинської області. Обірки лежали від Пшебража на відстані по прямій приблизно 18 км.
- ¹⁷ Філяр В. Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939-1944 рр. Виникнення УПА // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 1/2. – С. 108. Дослідник посилається на статтю: Łukaszów J. Walki polsko-ukraińskie 1943-1947 // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1989. – Zesz. 90.
- ¹⁸ Узгодження і розбіжності // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 1/2. – С. 230.
- ¹⁹ Філяр В. Хронологія подій на Волині 1939-1944 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 5. – С. 34, 52.

- ²⁰ Filar W., Klimecki M., Szwahulak M. Chronologia wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1939-1945 (projekt) // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Т. 6. – С. 123.
- ²¹ Polska – Ukraina: trudne pytania. – Т. 6. – С. 84-85, 181, 183.
- ²² Makarczuk S. Konflikt polsko-ukraiński w latach drugiej wojny światowej: przyczyny, przebieg, skutki, propozycje // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Т. 9. – С. 317.
- ²³ ДАВО. – Ф. Р-164. оп. 3, спр. 12, арк. 19-20; Relacja Tadeusza Jasińskiego [...] // Okrutna przestroga. – С. 222-223; Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich [...] – Т. 1. – С. 574-575, 619. Семашки реконструювали убивство в колонії на підставі 20 джерел.
- ²⁴ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich [...] – Т. 2. – С. 1041-1042. Знищення Обірок порівнюємо з першим типом нападів бандерівців, який виділили автори.
- ²⁵ Filar W. Wołyń w latach 1939-1944 // Przed akcją „Wisła” był Wołyń. – С. 35.
- ²⁶ Русначенко А. Народ збурений [...] – С. 156.
- ²⁷ Див. абзац з прим. 17-21.
- ²⁸ До проблеми революції // ЦДАВОВУУ. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 36, арк. 69-71. У статті в цитатах всюди курсив мій. Як відомо, урочище Холодний Яр неподалік Чигирини було центром зародження гайдамацьких повстань українців, зокрема Коліївщини (1768 р.), проти національного і соціального гніту польської шляхти. Сучасники конфлікту часто порівнювали обидва явища, історики проводять паралелі між ними й досі, знаходячи подібними дії розбурханої народної стихії. Filar W. Ukraińsko-polski konflikt narodowościowy na południowo-wschodnich Kresach II RP [...] // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Т. 9. – С. 298.
- ²⁹ Бондаренко К. Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині, та у Галичині в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 3. – С. 19.
- ³⁰ Стародубець Г. М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині [...] – С. 63.
- ³¹ Partyzantka i nasze ustosunkowanie się do jej // AAN. Sygn. 203/XV/43. – К. 30-32. Бандерівська листівка за червень 1942 р., перекладена польською мовою, в архівах АК. Подібна листівка була видана вдруге й у жовтні.
- ³² Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. – С. 167.
- ³³ Стародубець Г. М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині [...] – С. 89-91.
- ³⁴ Підготовка до революції // ЦДАВОВУУ/ – Ф. 3833, оп. 1, спр. 36, арк. 62.
- ³⁵ Технічні вказівки до підготовки до революції // ЦДАВОВУУ. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 379, арк. 18.
- ³⁶ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za m-c styczeń 1943 r. // AAN. Sygn. 202/III/121. – К. 6].
- ³⁷ В інших джерелах ім'я цього командира пишеться як: Іван Перегійняк. Загинув 22 лютого 1943 р. у бою з німцями. Можливо, його прізвище походить від назви смт Перегінське Івано-Франківської обл.
- ³⁸ Див. ще текст з прим. 29.
- ³⁹ Петренко Р. За Україну, за її волю. – Т. 27. – С. 100-104. Існує гіпотеза, що В. Івахів приблизно з початку весни до дня загибелі 13 травня 1943 р. виконував обов'язки першого

- командувача УПА. Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії // Український визвольний рух. – Зош. 1. – С. 151-158. Це варте уваги припущення ґрунтується на трьох свідченнях різної ваги, але має і контрарґументи, тому не виглядає безсумнівно доведеним фактом.
- ⁴⁰ Там само. – Зош. 1. – С. 155-156. Цит. за джерелом. Невизначеність можна помітити в цитаті у мимовільному поєднанні протилежних категорій випадкового й необхідного.
- ⁴¹ [Без заголовка] // ЦДАВОВУУ. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 38, арк. 1-4. Спочатку засідання Проводу планувалось у розширеному складі. Але потім автор проекту всюди закреслив у тексті слово “поширене”. Невідомо, чи захід взагалі відбувся. Однак, документ відображає бандерівську політичну думку у справі національних меншин. Резолюції передбачались “[...] як обов’язуючі вказівки для всього членства ОУН та напрямні для найближчої (очевидно III-ї. – Р.К.) конференції [...]”.
- ⁴² У вужчому сенсі, використано плідний метод аналогії. З точки зору методології, ми досліджуємо проблему як складову частину сукупної етнонаціональної політики ОУН (Б) у роки війни.
- ⁴³ Протокол допроса обвиняемого Стэпаняка Михаила Дмитриевича [...] // ДА СБУ. – Спр. 372, т. 1, арк. 38.
- ⁴⁴ Постанови III-ьої Конференції Організації Українських Націоналістів Самостійників Державників (ОУНСД) // Ідея і чин. – 1943. – №3 // Літопис УПА. – Т. 24. – С. 135, 137, 139.
- ⁴⁵ Лебедь М. УПА [...] – С. 40, 43, 48.
- ⁴⁶ Стародубець Г. М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині [...] – С. 96, 100. Військові формування бандерівців запозичили назву у війська Т.Булби-Боровця згідно з домовленістю, досягнутою раніше на переговорах, про об’єднання збройних сил УНР і ОУН (Б) під єдиним командуванням і однією назвою. Об’єднання так і не відбулося. Але бандерівці уже не відмовились від прийнятої популярної назви УПА. Див. також прим. 39.
- ⁴⁷ Протокол допроса обвиняемого Стэпаняка Михаила Дмитриевича [...] // ДА СБУ. – Спр. 372, т. 1, арк. 42; Протокол допроса обвиняемого Луцкого Александра Андреевича [...] // Там само. – Арк. 335, 336, 349; Петренко Р. За Україну, за її волю. – Т. 27. – С. 97, 100, 102, 107.
- ⁴⁸ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – С. 36.
- ⁴⁹ Выписка из разведсводки штаба партизанских отрядов Житомирской обл. № 4 // Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 31.
- ⁵⁰ Стародубець Г.М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині [...] – С. 100.
- ⁵¹ Вовк О. Вступ // Літопис УПА: Нова серія. – Т. 2. – С. XII, XVI.
- ⁵² Петренко Р. За Україну, за її волю. – Т. 27. – С. 115.
- ⁵³ Сообщения из оккупированных восточных областей № 38 // Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – С. 216; Сообщения из оккупированных восточных областей № 46 // Там само – С. 222, 223.
- ⁵⁴ За даними Армії Крайової, в обшарі № 3 Львів українські сили в поліції нараховували бл. 4 тис. осіб і ще 500 у залізничній охороні. Ocena przeciwnika ukraińskiego z dnia 22 listopada [19]42 // AAN. – Sygn. 203/XV/45. – К. 18.
- ⁵⁵ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za pierwszy kwartał 1943 r. // AAN. – Sygn. 202/III/121. – К. 53, 67.

- ⁵⁶ Sprawozdanie sytuacyjne z Ziemi Wschodnich za m-c styczeń 1943 r. // Ibidem. – К. 5.
- ⁵⁷ Ільющин І. І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – С. 143, 144; Filar W. Wołyń w latach 1939-1944 // Przed akcją „Wisła” był Wołyń. – S. 53, 55].
- ⁵⁸ ЦДАВОВУУ. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 82, арк. 3, 5, 6, 12, 17, 20, 22, 23, 38.
- ⁵⁹ Szkic historyczny powstania i działalności Inspektoratu Łuckiego (Okręg Wołyń) [...] // AWBBH. – S. 2, 3, 5.
- ⁶⁰ Сергійчук В. Поляки на Волині [...] – С. 60-61.
- ⁶¹ Воспоминания Гуменюка Василя Митеевича о партизанском движении в Цуманском р-не // ДАВО. – Ф. Р-1261, оп. 2, спр. 4, арк. 1.
- ⁶² Петренко Р. За Україну, за її волю. – Т. 27. – С. 98-99.
- ⁶³ Лебедь М. УПА [...] – С. 129.
- ⁶⁴ Петренко Р. За Україну, за її волю. – Т. 27. – С. 116-117, 129-131.
- ⁶⁵ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich [...] – Т. 2. Відразу зауважимо, що зведення під один знаменник протипольських акцій українців у складі німецької допоміжної поліції та бандерівської УПА є методологічно хибним. Зміст даних визначало джерело. Далі, В. і Е.Семашки застерegli, що представлені ними підрахунки теж не вичерпні, бо зроблені лише на основі польських свідчень. Однак, здається, не може викликати сумнівів динаміка явища. Бо коефіцієнт похибки (завищений чи занижений – байдуже), найбільш ймовірно, по періодах сталий. Ріст кривої динаміки нападів власне бандерівців має бути ще вищим. Адже, за 1942 р. і січень – лютий 1943 р. дані є ще сумою дій поліції і націоналістів. У березні поліція перейшла в УПА, тому показники за цей місяць практично усі можна віднести на політичний рахунок ОУН (Б).